

सिंचन आयोग Abstract

महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोगाच्या महत्वाच्या शिफारसी

- १ जलविकास प्रकल्पांच्या जलनियोजनात पाणी साठ्याचे आकारमान ठरविण्यासाठी आर्थिक सफलतेच्या निकषाच्या आधारावर वार्षिक सरासरी किंवा त्याहीपेक्षा कमी विश्वासाहतेच्या पाण्याच्या साठवणीचा आवश्यक तेथे अवलंब करावा ७५ % विश्वासाहतेच्या निकषाला काहीही आधार नाही.
- २ पाण्याच्या विविध प्रयोजनार्थ होणा-या वापरामध्ये समन्वय ठेवण्याची जबाबदारी स्पष्टपणे एका (पाटबंधारे) खात्याकडे असावी.
- ३ जलसंपत्तीच्या विकासाचे नियोजन व व्यवस्थापन उपखोरे निहाय करावे.
- ४ नैसर्गिक अनुकूलतेनुसार कमी खर्चात जे पिकेल तेच पिकवावे. उपखोरे निहाय पाण्याची उपलब्धता व हवामान यानुसार अनुकूल पिकांच्या नियोजना बाबतचा तपशील ठरवावा.
- ५ भूपृष्ठावरील व भूगर्भातील पाण्याच्या गुणवत्तेचे नियमित संनियंत्रण करावे. जिथे प्रदूषणाचा प्रभाव दिसून येतो आहे तेथे पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्याचा एक अवस्थाबंध कार्यक्रम तत्काळ हाती घेतला जावा.
- ६ पाणलोट क्षेत्र विकासाचे तसेच भूजल विकासाचे नियोजन व नियमन याचे व दायित्व भूजल सर्व्हेक्षण व विकास यंत्रणेकडे ठेवावी. १०० हेक्टर पर्यंत सिंचन क्षेत्राच्या सर्व लघुतलावांचे (ग्रामस्तरीय प्रकल्प) सर्व्हेक्षण, नियोजन, बांधकाम, देखभाल व व्यवस्थापनासाठी ग्रामपंचायतीकडे सुपुर्द करावे, तर १०० ते १००० हेक्टरपर्यंत लघुसिंचन प्रकल्पांची सर्व जबाबदारी तालुका पंचायत समित्यांकडे सोपवावी. भूजल विकास, पाणलोट क्षेत्र विकास व पाण्याच्या पाणी पुरवठा यासाठी तालुका हा नियोजन व व्यवस्थापनाचा घटक ठरवून तो कार्यक्षम बनवावा. १००० ते १०००० हेक्टर सिंचन क्षमता असणारे प्रकल्प मध्यम प्रकल्प म्हणून संबोधावेत तर १०००० हेक्टर पेक्षा अधिक सिंचन विस्ताराच्या प्रकल्पांना मोठे प्रकल्प म्हणावे. मध्यम व मोठ्या प्रकल्पांच्या नियोजनाची व व्यवस्थापनाची जबाबदारी राज्य शासनाकडे रहावी.
- ७ जमिनीच्या आधुनिक शास्त्रीय वर्गीकरणानुसार गावनिहाय नकाशे तयार करण्याचा कार्यक्रम सत्वर राबविला जावा.
- ८ जमिनीच्या शास्त्रीय वर्गीकरणाचा उपयोग करून सिंचनाच्या पाण्याचे क्षेत्रिय नियोजन व नियमन करावे लागेल. त्यासाठी सिंचन कायदा आणि नियमावली सुधारीत करून त्यात सिंचनाचा

- तपशील ठरवताना जमिनीच्या शास्त्रीय वर्गीकरणाची दखल घेण्याची तरतूद त्यात अंतर्भूत करण्यात यावी.
- ९ जलाशयातील उपलब्धतेत वर्षनिहाय २० टक्के पर्यंत बदल झाला तरी सिंचन क्षेत्रात बदल करू नये, संकल्पीत सर्व क्षेत्रास पाणी कमी करून द्यावे.
- १० १० टक्के विश्वासाहतेच्या पाण्यामधून पिण्याच्या पाण्याच्या गरजेची तरतूद केल्यानंतर उरलेले १० टक्के विश्वासाहतेचे पाणी फळबागांसारख्या दीर्घकालीन पिकाना प्राथम्याने वापरले जावे.
- ११ सिंचन क्षेत्रातील शेतीमालांच्या साठवणुकींसाठी कोठारे व शितगृहे यांची उभारणी उत्पादन क्षेत्राजवळ लाभक्षेत्र विकास कार्यक्रमाचाच एक भाग म्हणून 'सहकारी संकूलात' केली जावी.
- १२ सिंचन प्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रांतील कृषि उत्पन्न बाजार समितीवर पाटबंधारे व कृषि खात्यांचे प्रतिनिधी असावेत, यासाठी महाराष्ट्र खरेदी विक्री नियमांत योग्य तो बदल करावा.
- १३ प्रकल्प अंदाजपत्रकात प्रकल्पाच्या विविधाअंगी महत्वाच्या पैलूंवर खोलात अभ्यास करण्यासाठी खर्चाची तरतूद करावी व असे अभ्यास स्थानिक विद्यापिठे व महाविद्यालयांच्या सहकार्याने करून घ्यावेत.
- १४ १ घ. मी. प्रति सेकंद पर्यंत वहनक्षमता असणा-या पाटास (वहन प्रणालीस) लघुवितरीका, १० घ.मी.प्र.से. प्रवाह क्षमतेपर्यंतच्या पाटास मुख्य वितरीका, तर त्यावरील प्रवाह क्षमतेच्या पाटास कालवा असे संबोधवे.
- १५ 'सिंचन क्षेत्र' हे पीक रचनेनुसार बदलते असल्यामुळे, त्या ऐवजी 'प्रकल्पाचा पाणीसाठा' हा निकष लावून पाणी वापर प्रकल्पांचे सुधारीत वर्गीकरण खालीलप्रमाणे रूढ करावे.
क) मोठे प्रकल्प - १०० द.ल.घ.मी. पेक्षा अधिक उपयुक्त साठवण करणारे
ख) मध्यम प्रकल्प - १० द.ल.घ.मी. पेक्षा अधिक व १०० द.ल.घ.मी. पर्यंत उपयुक्त साठवण करणारे
ग) लघु प्रकल्प - १ द.ल.घ.मी. पेक्षा अधिक व १० द.ल.घ.मी. पर्यंत उपयुक्त साठवण करणारे
घ) स्थानिक (ग्रामस्तर) १ द.ल.घ.मी. पर्यंतचा उपयुक्त साठा करणारे प्रकल्प.
- १६ केंद्रीय वन व पर्यावरण सल्लागार समितीचे विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. शिवाय 'पर्यावरण समिती' व 'वन खात्याकडील जमिनीची समिती' या दोन्ही वेगवेगळ्या समित्यांमध्ये राष्ट्रीय विकासाच्या एकंदर गरजांचे भान असणा-या तज्ञांची उपस्थिती अत्यंत आवश्यक आहे. अश्या समित्या प्रदेश निहाय निर्माण कराव्यात.

- १७ वनखात्याच्या ताब्यातील जमिनी प्रकल्पांसाठी संपादन करण्याची सध्याची एकांतिक कार्यपध्दती संपूर्णतः वन खात्याच्याच मर्जीवर अवलंबून आहे. तिच्यात तात्काळ बदल करावा. व्यापक विकास प्रक्रियेच्या आड येणारा कायदा व तदंतर्गत एकांगी कार्यपध्दती तात्काळ रद्द करून तिच्या जागी विकासाभिमुख व ख-या अर्थाने पर्यावरणाभिमुख अशी 'वन विकास व्यवस्था' तातडीने अस्तित्वात आणावी.
- १८ जलाशयाच्या पूर्ण संचय पातळीजवळ एक ते दीड मीटर उंची मधील बुडीत क्षेत्राच्या गाळ पट्ट्यात जमिनी नांगरटीखाली आणण्या ऐवजी 'वनपट्टे' वाढविण्यासाठी शेतक-यांना प्रोत्साहन द्यावे. प्रत्येक प्रकल्पांच्या तलावाभोवती वृक्षपट्टे निर्माण करण्यासाठी पाटबंधारे/ वन विभाग/ महसूल विभाग यांची एक संयुक्त कृति समिती असणे आवश्यक आहे. अशी समिती स्थापण्यास पाटबंधारे खात्याने पुढाकार घ्यावा.
- १९ वाटाघाटीने किंमत ठरविण्यासाठी गाववार समिती असावी, ज्यामध्ये शेतमालकांचे प्रतिनिधी, पाटबंधारे खाते, महसूल खाते, व शेती खाते यातील अधिकारी व स्थानिक सेवाभावी संस्थांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असावा. त्या भागातील अनुभवी व तज्ञ अशा अशासकीय व अराजकीय व्यक्तीस अशा समितीचा अध्यक्ष म्हणून नेमावे. या समितीने ठरविलेले दर अंतिम राहावेत. या विरुद्ध अपील उच्च न्यायालयातच दाखल करता यावे.
- २० प्रकल्प पूर्ण करण्याची जबाबदारी असणा-या पाटबंधारे यंत्रणेवरच पूर्णतः पुनर्वसनाच्या कामाचीही जबाबदारी सोपवावी.
- २१ पुनर्वसनाच्या कामावर देखरेख व मार्गदर्शन करण्यासाठी सुजाण व सामाजिक बांधीलकीची जाण असणा-या, सेवाभावी वृत्तीने कामे करणा-या प्रकल्प परीसरातील अराजकीय, अशासकीय, मंडळींची एक सल्लागार समिती असावी.
- २२ ज्या निकषांवर प्रकल्प मंजूर झाला ती संकल्पित उद्दिष्टे पूर्णशाने साध्य झाली तरच प्रकल्प पूर्ण झाला अशी व्यापक व्याख्या स्विकारावी. केवळ बांधकामाची पूर्तता हे उद्दिष्ट न ठेवता संकल्पित सिंचनक्षमता, लाभक्षेत्रातील कामे व प्रकल्प नियोजनात गृहीत धरलेली सामाजिक व आर्थिक, तांत्रिक व कृषि उत्पादन विषयक उद्दिष्टे साध्य झाली असतील तरच तो पूर्ण झालेला प्रकल्प समजावा. तांत्रिक, सामाजिक, आर्थिक अशा तिन्ही गरजांची सांगड घालून त्याला अनुरूप अशी संघटनात्मक फेररचना प्रकल्प व्यवस्थेत अंमलात आणावी.
- २३ धरणामागील पाणी साठवण व सिंचनासाठी पाणी वितरण व्यवस्था यामुळे प्रकल्पांच्या परिसरात जे विकासोन्मुख बदल होतात. त्याची समुचित नोंद होण्यासाठी केवळ 'लाभक्षेत्र' या प्रचलित संकल्पनेऐवजी ' प्रकल्पाचे प्रभावक्षेत्र '(Influence Area) ही संकल्पना स्विकारावी.

- २४ प्रकल्पाच्या अधिका-यांनी प्रकल्पावर होणा-या (वेगवेगळ्या यंत्रणेद्वारे व स्तोत्रांद्वारे) सर्व जमा खर्चाचा (भांडवली व महसूली) हिशोब प्रकल्पशः ठेवावा. यासाठी अधीक्षक अभियंता व मुख्य अभियंता यांचे कार्यालयात लेखाधिकारी यांचे पद निर्माण करून अशा हिशोबासाठी एक स्वतंत्र लेखा गट त्या त्या कार्यालयामध्ये तातडीने निर्माण करावा.
- २५ कालव्यातील वहन व्यय मोजण्यासाठी एक स्वतंत्र यंत्रणा 'मेरी सारख्या मध्यवर्ती संस्थेकडे असणे आवश्यक आहे. अशा संस्थेने किमान दहा वर्षातून एकदा प्रत्येक मोठ्या व मध्यम प्रकल्पाच्या कालव्याचा वहन व्यय ठरवून द्यावा.
- २६ मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांच्या बाबतीत १ घ.मी./सेकंद किंवा त्यापेक्षा कमी क्षमता असलेल्या वितरीका सिंचन व्यवस्थापनेसाठी लाभधारकांच्या पाणी वापर संस्थाकडे सोपवाव्यात, तसेच पाणीवापर संस्थेच्या क्षेत्राची १००० हेक्टर पर्यंत वाढवावी.
- २७ पाण्याचा अपव्यय व बाष्पीभवन टाळणे आणि तुषार व ठिंबक सारख्या सिंचन पध्दतीस चालना देणे यासाठी नलीकांद्वारे पाणी वितरण पध्दती बसविणे उपयुक्त राहणार आहे. या करीता लागणारा भांडवली खर्च पाणी वापर संस्थांनी करावा व त्याला अंशतः अनुदान देवून ही पध्दती शासनाने प्रोत्साहित करावी.
- २८ जलाशयाच्या पाण्याची गुणवत्ता टिकविण्यासाठी गाळपेर क्षेत्रात लागवडीस परवानगी देतांना तेथे रासायनिक खताच्या व किटक नाशकाच्या वापरास पूर्णपणे बंदी घालावी.
- २९ सिंचनासाठी पाणी फक्त लाभधारकांच्या सहकारी पाणी वापर संस्थांनाच द्यावे. कोणत्याही स्वतंत्र खातेदारास पाणी मंजूर केले जाऊ नये. यासाठी सिंचन कायद्यात जरूर ती दुरुस्त करावी.
- ३० लाभक्षेत्र विकास प्राधिकरण लाभक्षेत्रातील सर्वकष विकासाची प्रवर्तक संघटना आहे म्हणून तिचे स्वरूप बहुशाखीय (Multy Disciplinary) असले पाहिजे. ही संकल्पना मोठे, मध्यम व लघु अशा सर्व प्रकल्पांना लागू करावी.
- ३१ भूजलावरील सिंचनाच्या वार्षिक मोजणीची अधिक व्यवहार्य व समुचित अशी पध्दत भूजल सर्वेक्षण यंत्रणा, महसूल खाते व पाटबंधारे खाते यांच्या संयुक्त सहमतीने लवकर रुढ करावी.
- ३२ १०० हेक्टर पेक्षा अधिक सिंचन क्षमतेच्या तलावांची आधुनिकरणाच्या संकल्पनेनुसार फेर आखणी व्हावी. १०० क्षेत्रा पर्यंत सिंचन क्षमता असलेल्या तलावांचे व्यवस्थापन ग्रामपंचायतीकडे सोपवावे. तर १००० हेक्टर पर्यंत क्षेत्र असलेले तलाव तालुका पंचायतीकडे द्यावेत.

- ३३ या तलावांवरील सिंचनाच्या व्यवस्थापनेसाठी लाभधारकांच्या पाणी वापर संस्था निर्माण झाल्यानंतरच दुरुस्तीची कामे हाती घेण्यात यावीत.
- ३४ या तलावांवरील सध्याची एक पिकी रचना व सध्याची पाणी वितरण व्यवस्था यांची फेररचना करून अनेक पीकांस अनुरूप अशी व्यवस्था पध्दती बसवावी.
- ३५ मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रातील तलावांचा जलसंतुलन व साठवण म्हणून उपयोग करावा त्यासाठी असे तलाव संबंधीत प्रकल्पांच्या व्यवस्थापन यंत्रणेकडे हस्तांतरीत करावेत.
- ३६ जास्त पावसाच्या प्रदेशात खाचराची शेती असलेली सिंचन व्यवस्था बदलून शेतचा-या असलेली सिंचन व्यवस्था व्यवहारात आणल्याशिवाय तेथे ख-या अर्थाने लाभधारकांच्या संस्था विकसित होणार नाहीत. अशा प्रदेशात शेतावरील पाण्याचे वितरण हे खाचरांमधून , नळावाटे किंवा शेतचा-यांमधून अशा तिन्ही पर्यायामधून कोणतीही एकच पध्दत न स्वीकारता अशा तिन्ही पध्दतीची आर्थिक दृष्ट्या शेतक-याला पेलणारी संमिश्र पध्दत लाभधारकांच्या सहमतीने बसविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सिंचनाच्या नियमात व पाण्याच्या दरात प्रोत्साहनात्मक तरतूदी कराव्यात. त्यासाठी जास्त पावसाच्या प्रदेशाकरिता कायद्यात स्वतंत्र तरतूदी असाव्यात.
- ३७ ज्या भागात सिंचन प्रकल्प आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होत नसतील व पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम घेण्यासाठी ही वाव नसेल, अशा भागात सिंचन प्रकल्प आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होण्यासाठी सिंचन प्रकल्पामध्ये येणा-या आर्थिक तुटीसंबंधी तेथील शेतक-यांना कल्पना देऊन ते जर ही तुट पाणीवापर संस्थांच्या गुंतवणूकीच्या माध्यमातून भरून काढण्यास तयार होतील तर, तशा प्रकारच्या गुंतवणूकीची तरतूद व व्यवस्था करून सिंचन प्रकल्प हाती घेण्यात यावेत. तसेच यामुळे शेतक-यांकडून जास्त दराने पाणीपट्टी वसूल करावी लागेल. याबाबतची पूर्व कल्पना सर्व लाभधारकांना देण्यात यावी.
- ३८ ज्या भागात सिंचनाचा वापर कमी आहे. त्या भागात वापर वाढविण्याच्या दृष्टीने शेतक-यांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी पूर्व प्रशिक्षणावर भर देण्यात यावा. त्यासाठी आवश्यक ती आधारभूत संरचना प्रकल्पाच्याच पूर्व तयारीचा भाग म्हणून निर्माण करावी.
- ३९ लघु पाटबंधारे प्रकल्प निवडतांना ज्या प्रदेशात सिंचनाचा अनुशेष अधिक आहे, अशा विदर्भ, मराठवाडा व कोंकण या प्रदेशातील प्रकल्पांना आणि अवर्षणप्रवण क्षेत्र व आदिवासी क्षेत्रांना प्राधान्य द्यावे.
- ४० वैनगंगा खो-यात व कोंकणात (सिंचनाच्या दृष्टीने मागासलेल्या भागात) तुषार सिंचन पध्दतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी सिंचन प्रकल्पाच्या किंमतीत यासाठी लागणा-या व्यवस्थेच्या (पाईपलाईन, पंप टाकी) खर्चाची तरतूद करण्यात यावी.
- ४१ प्रकल्पांच्या देखभालीसाठी लागणारे अनुदान ठरविण्यासाठी कोणते निकष वापरावेत, तसेच प्रकल्पाची व्याप्ती, प्रकल्प क्षेत्रातील हवामान इत्यादी घटकांचा देखभालीवर काय परिणाम होतो

याच्या अभ्यासासाठी एक अभ्यासगट नेमावा व धरण ,मुख्य कालवे, वितरण व्यवस्था इत्यादीच्या देखभालीसाठी वेगवेगळे निकष ठरवावेत.

- ४२ पाणीपट्टी वसूलीच्या संबंधी महसूल खात्यातील अधिका-यांना वसुली संबंधी असलेले अधिकार पाटबंधारे खात्यातील अधिका-यांना पुर्णतः देण्यात यावेत. शासन आदेश महसूल व वनविभागाची अधिसूचना क्रमांक पीडब्ल्यू आर १०९४/प्रक/१९८/ल.५ दिनांक १७-७-९८ अन्वये देण्यात आलेल्या अधिकारात अजूनही वाढ होणे आवश्यक आहे.
- ४३ पाणीपट्टीची थकबाकी ही जमिन महसूलीची थकबाकी (Area of land Revenue) म्हणून समजण्यात यावी, व त्या प्रमाणे वसूली करण्याच्या कार्यवाहीचे अधिकार पाटबंधारे खात्यातील अधिका-यांना देण्यात यावेत.
- ४४ विदर्भ व कोंकण पाटबंधारे विकास महामंडळात त्या त्या खो-यातील सर्वच प्रकल्पांचा समावेश करावा.